

Kuldsele Kaananimaale: esimestest eesti väljarändajatest Brasiilias¹

Sander Jürisson

Teesid: Lõuna-Ameerika suurim riik Brasiilia on viimase mõnesaja aasta jooksul olnud üks suurimaid migrantide tõmbekeskusi oma lõunanaabri Argentina ja Põhja-Ameerika riikide kõrval. Sajandite jooksul on rännutee sennapoole viinud miljoneid inimesi, nende seas ka 4000–5000 eestlast. Tinglikult võib eestlaste rände Brasiiliasse jagada kolmeks laine: enne Esimest maailmasõda, kahe maailmasõja vaheline ning Teise maailmasõja järgne periood. Käesolevas artiklis vaadeldakse nendest esimest, 20. sajandi kahel esimesel kümnendil toimunud eestlaste siirdumist Brasiiliasse – kuldsele Kaananimaale –, mis pani aluse seal-
sele Eesti hajalale.

Artikli sissejuhatuseks antakse ülevaade esimestest Brasiiliasse jõudnud eestlastest. Seejärel tulevad vaatluse alla esimeses laines Brasiiliasse rännanute emigreerumise põhjused, väljarändajate koosseis, grupi suurus ja kohanemine uuel kodumaal. Eraldi pööratakse tähelepanu märkimisväärselt eestlaste rändeotsust mõjutanud Johann Gutmanni Brasiiliasse rändamise tingimusi tutvustava propagandatrükise osale eestlaste Brasiiliasse siirdumise juures.

Märksõnad: Brasiilia, emigratsioon, hajala, kohanemine

Esimestest eestlastest Brasiilias

Kuni 1820. aastateni moodustasid valdava enamuse Brasiilia populatsioonist Portugali kolonistid, indiaanlased, Aafrika neegerorjad, mulatid ja mestiitsid. Seejärel algas portugallaste kõrval ka teiste Euroopa rahvaste sisseränne Brasiiliasse, mis eriti suure intensiivsuse saavutas pärast 1880. aastaid. Nii jõudis 1880. aastate ja sajandivahetuse vahel Brasiiliasse 1,6 miljonit inimest, 1970. aastaks oli poolteise sajandi jooksul Brasiiliasse kokku rännanud umbes 5,6 miljonit immigranti nii Euroopast kui Aasiast (Klein 1995: 208–210).

Rootsi eestlase Jüri Silmbergi sõnul olevat esimesed eestlased Brasiiliasse jõudnud juba 19. sajandi alguses (Silmberg 1988: 23), kuid paraku ei viita ta allikale, millele see väide tugineb. Arvestades Eestis valitsenud olusid ning seda, et peale portugallaste hakkasid sel perioodil Brasiiliasse rändama alles

esimesed eurooplased,² tundub see võimalus siiski üsna ebatõenäoline. Seevastu leiame samast perioodist ühe esimese teate Brasiilia kohta eestikeelsest kirjasõnast – Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolises arhiivis säilitatav Johann Heinrich Rosenplänteri õpilase Murro Andrese käsikirjaline geograafiaalane õpperaamat (1816) sisaldab teiste geograafiliste andmete kõrval ka väikest infokildu *Prasilia maa* kohta (KM EKLA f 157, m I.3-91).

Teadaolevalt üks esimesi eestlasi, kes Brasiiliat külastas, oli korvetil Askold 1865. aastal Kroonlinnast Vladivostokki seilanud ja selle käigus mõned nädalad Rio de Janeiros peatunud meremees Jüri Jürison. Laeval mehaaniku ametit pidanud Jürison pani 1867. aastal tagasi Kroonlinna jõudes oma reisimuljed kirja ning need ilmusid aastatel 1867–1869 Eesti Postimehe veergudel (vt Jürison 1975). Ajalehe vahendusel jõudis Jürisoni reisikiri laiema lugejaskonnani ning oli ilmselt üks esimesi pikemaaid eestikeelseid kirjeldusi Brasiilia kohta.

Jürisonist kümnekond aastat hiljem saabus Brasiiliasse teine eestlasest rännumees, misjonär Hans Tiismann, kes 1875. aastal võttis vastu Santa Cruzei asunduse õpetaja Carl-Gustav Falcki kutse tulla Brasiiliasse saksa väljarändajate koguduse õpetajaks (Klaassen 1987: 94–97). Erinevalt oma varasematest misjonireisidest³ Tiismann kahjuks Brasiilias elatud aastatest trükis ülevaadet ei andnud. Seetõttu pole ka tema tegevusest Brasiilias kuigi palju teada. Isegi Tiismanni asukoht Brasiilias jäi pikaks ajaks segaseks, kuni 1986. aastal avastati tollases Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis Tiismanni kiri 1879. aasta detsembrist, milles ta märgib oma asukohaks “Provincia Rio Grande do Sul na Colonia no Santo Angelo no lugar do Agudo s.o Lõuna Suure jõe kubermangus Püha Inglise Koguduses terava koha peal” (Klaassen 1987: 94–97). Selle all mõtles Tiismann ilmselt saksa asundust Rio Jacuhy vasakul kaldal ca 100 km Santa Cruzist (Laurits 2003: 33). Põhja-Ameerika eestlaste ajakirjas *Meie Tee* 1976. aastal pseudonüümi Brasiillane all Brasiilia eestlaste ajaloost kirjutanud autor usub, et kuigi Tiismann kirjasõnas oma Brasiilias kogetut ei vahendanud, liikusid tema pajatatud jutud ja lood kaugest paradiisimaast rahva seas suust suhu ning just need võisid tuule tiibadesse lükata nii mõnelegi Brasiiliasse rännanud asunikule (Brasiillane 1976: 15).

Meie Teele aktiivset kaastööd teinud Brasiilia eestlane Alexander Aur kirjutab Brasiilia statistikaameti andmetele tuginedes 1958. aastal samas ajakirjas, et tema arvutuste kohaselt võis 19. sajandi IV veerandis Brasiiliasse rännanud eestlasi olla alla kolmveerandsaja. Oma arvutustes lähtub ta antud perioodil Vene impeeriumist Brasiiliasse jõudnute arvust:⁴ Venemaalt algas rahvusrühmade sisseränd Brasiiliasse 1871. aastal ning saavutas haripunkti 1880. aastal, kui Venemaalt siirdus üle ookeani 27 125 ning järgneval aastal 11 817 inimest. Auri arvates võis 19. sajandi lõpul Venemaalt Brasiiliasse rännanute seas olla eestlaste osakaal veerand protsenti, ehk hinnanguliselt 70

inimest. Kindel olevat Auri sõnul see, et 1890. aastatel leidis Atlandi ookeani äärsetes sadamalinnades üksikuid maalejäänud eesti meremehi (Aur 1958: 99), kuid nimeliselt ta kedagi välja ei too.

Vähemalt osaliselt on Auri väide ilmselt tõene, sest näiteks 1880. aastate teisest poolest on teada Viljandimaal sündinud Jaak Jänes, kes 1886. aastal läks Heimtalis laevale kokaks ning hiljemalt kahe aasta pärast (usutavasti juba varem), elas Buenos Aireses, kust reisimees Tõnis Sepp ta 1888. aastal leidis. Enne Argentinasse asumist aga olevat Jänes mõnda aega elanud Brasiilias (Jürgenson 2011: 46). Oletades, et Sepp polnud ainus omasugune, võib arvata, et Auri väide sealsetes sadamalinnades elanud eesti meremeestest võib pidada paika. Lisaks oli juba 1884. aastal *Ristirahhwa Pühapäevalehes* ilmunud E. Falki ülevaade Brasiiliast, mis looduslike olude kõrval tutvustas mõningal määral ka asunikele avanevaid võimalusi (RP 1884). Isikuliselt on sellest perioodist teada aga vaid 1902. aastal Brasiilias farmi pidanud Alfred Russov (VEK 1956: 61), kes võis olla ehk üks 19. sajandi lõpus Brasiiliasse rännanutest/jõudnutest.

Eestlaste varase Brasiilia-suunalise rände uurimisel on allikate vähesusest tulenevalt mõistlik heita pilk meie lõunanaabritele, kuna haldusterritoriaalselt jaotusest, ühisest kultuuriruumist ning sotsiaal-majanduslikust olukorrast tulenevalt olid eestlased ja lätlased 19. sajandil tihedalt seotud, samuti on ajaloolased lätlaste väljarännet Brasiiliasse eestlastega võrreldes enam uurinud. Läti migratsiooniurijate andmetel algas lätlaste väljaränne Brasiiliasse 19. sajandi viimasel kahel kümnendil, kuigi suuremad mahud saavutas see pärast sajandivahetust (Tamuža 2004: 70). Olulise impulsi lätlaste Brasiiliasse rändamisele andis 1888. aastal Brasiiliat külastanud Peteris Sahlitisi ja Karlis Balodise kaks aastat pärast nende reisi ilmunud brošüür *Brazilija*, mis kirjeldas Brasiiliat kui väljarännuhimulistele soodsat sihtpunkti heade kliimatiliste ja agraarsete tingimuste ning liberaalse, etniliste gruppide enesemääramisõigust pooldava valitsusega (Cornford 1975: 48), mis tärkava rahvusluse vaimus võis tunduda perspektiivikas väljavaade.

1891. aasta *Olevikust* leiame teate Brasiiliasse rännanud lätlaste ja neid seal tabanud raskuste kohta. *Düna-Zeitungist* refereeritud teade räägib Orleani (?) osariiki rännanud lätlastest, kes “ei ole veel kindlat asupaika saanud. Ühes metsas, kuuskümend versta Pedra Grande raudtee jaamast eemal, pidi asumine olema”. Lätlastele eraldatud asumaale “tungis 1000 hingeline Poola rändajate parv” ning seetõttu tuli vabast maast puudus. Kohalikud võimud aga lätlastel edasi rännata ei lubanud (Olevik 1891).

Kui lätlaste rühmaviisiline ränne Brasiiliasse algas juba 19. sajandi viimasel kümnendil ning aastatel 1890–1914 olevat Brasiiliasse kokku rännanud hinnanguliselt 2000 lätlast (Cornford 1975: 29), siis teadaolevalt toimus eestlaste

esimene suurem ümberasumine Brasiiliasse alles pärast sajandi vahetumist. Küll võib aga lätlaste migratsioonidünaamika valguses väita, et A. Auri pakutud eestlaste arv Brasiilias 19. sajandi lõpul võis olla realistlik.

Rände motiivid ja rühma suurus

Kui enne 1906. aastat on teada vaid mõned üksikud Brasiiliasse jõudnud eestlased, siis revolutsioonijärgsel aastal võttis transatlantilise rände ette juba mõnevõrra rohkem eestlasi. Seejuures alustanud esimesed teadaolevad väljarändajad teekonda mitte Eesti- või Liivimaalt, vaid tegemist oli juba varem ida poole ümberasunutega, kes nüüd sealsetest asundustest edasi rännata soovisid. Nii jõudsidki 1906. aastal koos saksa kolonistidega Venemaalt Brasiiliasse perekonnad Lepik, Hunt ja Lilleberg (Lewet 1938: 36) ning Bugri asundusest J. Sarapuu perekonnaga, kellele järgnesid peagi ka perekonnad Wirbut, Koor ja Weber (Hääl 1909/5; PL 1908/163). Tänapäevase Baškortostani Vabariigi pealinnast Ufast rändas Nova Odessa asundusse aga Eesti-Läti segapere Janis Megravis ja Maria Ristimez (Tamuža 2011).

Foto 1. Janis Megravis ja Maria Ristimez perekonnaga Nova Odessa asunduses. Foto dateerimata, kuid pärineb ilmselt 20. sajandi esimese kümnendi lõpust. Tamuža 2011.

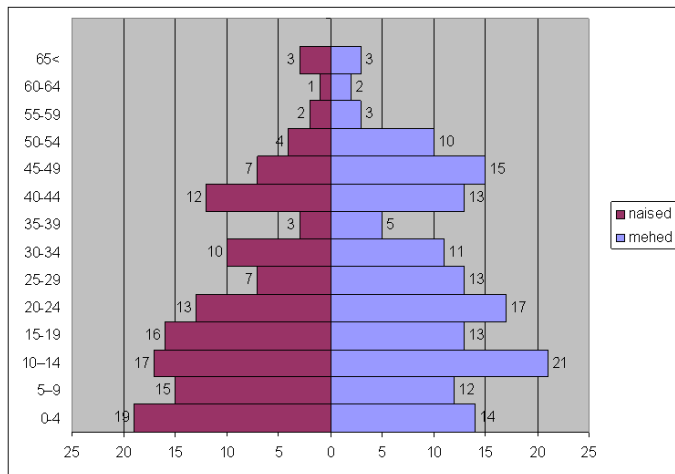
Järgnevatel aastatel hakkas üha rohkem eestlasi Brasiiliasse rändama nii Eesti aladelt kui ka eesti asundustest tsaaririigis,⁵ eelkõige Simbirski ja Novgorodi kubermangust, Krimmist, Peterburist ja Kaukaasiast. Hajala kujunemise esimene laine vältas 1914. aastani, mil esimene maailmasõda sellele punkti pani. Kui palju eestlasi aastatel 1906–1914 Brasiiliasse rändas, on keeruline kindlaks teha, kuid arvatavasti jäi see viiesaja ja tuhande inimese vahele. 1907. aasta kevadel jõudis pelgalt ühe laevaga Brasiiliasse 10 perekonda eestlasi (IM 1909), hinnanguliselt 40 inimest, kui arvestada, et keskmiselt oli vaadeldaval perioodil peredes kaks last (ERR 2006: 129). Kõige enam sai eestlaste tähtsaks diasporaa Brasiilias täiendust aga 1908. aastal, mil eestlasi rändas rohkesti sinna nii Eesti aladelt kui ka eesti asundustest Venemaalt. Mõningase ülevaate 1908. aastal Brasiiliasse jõudnud eestlaste arvust annab meile São Paulo Immigratsiooni Memoriaalis asuv Santose sadama (mille kaudu sisenes Brasiiliasse valdav osa immigrantidest) registriraamat. Selle järgi jõudis 1908. aastal Brasiiliasse vähemalt 282 eestlast (MDI 1908 l. 01b; 01c). See pole siiski kindlasti lõplik tol aastal Brasiiliasse siirdunud eestlaste arv. Näiteks on registris Venemaalt Brasiiliasse rännanute rahvusena enamasti märgitud üldnimetus *russo* (leidub siiski ka mõningal määral märkusi *russo-estoniano* ja *russo-letto*) ning sellest tulenevalt peab uurija appi võtma ka isikunimed. Ja seegi ei pruugi alati abiks olla, sest tihtilugu on sadamaregistrit täitnud ametnik eesti nimesid kohandanud endale suupärasemaks,⁶ mis teeb mõnel juhul keeruliseks isikute eestlasena määramise. Samuti ilmneb sekundaarsetest allikatest 1908. aastal Brasiiliasse asunuid, keda sadamaregister ei kajasta – näiteks puuduvad sealt 1908. aastal Hussõ-Kardoniku ehk Sori külast Kaukaasias Brasiiliasse rännanud ja Santose sadama kaudu sisenenud P. Rimmi, H. Rimmi, J. Tiksi, ja J. Endrese perekondade andmed, kellest saame lugeda aga *Postimehest* (Kõiv 1909).

Eestlaste Brasiilia-suunaline ränne paigutub üldjuhul samasse konteksti ida-suunalise migratsiooniga, eelkõige selle uue ümberasumislainega, mis algas pärast 1905. aastat. Sirje Kivimäe sõnul oli väljarände motiiviks ja tõuketeguriks sarnaselt varasema perioodiga endiselt maa – maapuudus, kõrge maahind, maata talurahva lootusetu olukord (Kivimäe 1981: 66). Samad põhjused olid olnud ka 1905. aasta revolutsiooni motivaatoriks.⁷ Maapuuduse leevendamiseks võttis Vene keskvalitsus kasutusele mitmeid vahendeid, millest üks oli ka ümberasumisliikumine (Kivimäe 1979: 123). Itta suunatud rände kõrval kujunes Brasiiliast aga võimalik alternatiiv⁸ ümberasuda soovijaile.

Maad kui olulist impulssi eestlaste ümberasumisel rõhutati ka toonases ajakirjanduses ning suhtumine väljarändajate motiividesse muutus varasemaga võrreldes mõistvamaks.⁹ Päevaleht kirjutab 1908. aastal vastuseks Brasiiliasse

ja Venemaa idaproovintssidesse rännanud tabanud kriitikale, et kuigi eestlasi võib väljarändeotsuse vastuvõtmisel pidada esmapilgul kergemeelseteks, tuleb enne nende kritiseerimist süüvida põhjalikumalt otsuse tagamaadesse (PL 1908 (258)). Postimehes küsitakse lugejailt: *mis sunnib rahvast wälja rändama? Rõhumine, rõhumine, rõhumine!* (PM 1909/103).

Sarnaselt 20. sajandi algul Brasiiliasse rännanud eestlaste arvule on keeruline kindlaks määrata ka nende vanuselist ja soolist koosseisu ning sotsiaalset tausta. Üldiselt peetakse nii vabatahtliku kui ka sunniviisilise migratsiooni puhul väljarännuultimaks noori, majanduslikult aktiivses eas inimesi, kes on pigem vallalised ja pigem mehed (Haan 2006: 33; Jürgenson 2008: 112). Santose sadamaregistri andmeid (vt joonis 1) vaadeldes võib aga väita, et vähemalt 1908. aastal Brasiiliasse rännanud eestlaste puhul väga suuri erinevusi soolis-vanuselises jaotuses polnud. Registrikannetes leiame mehi küll enamikes vanuserühmades rohkem kui naisi, kuid erinevused polnud suured. Samuti ei esine suuri erinevusi vanuselises jaotuses – nii on mehi pea võrdselt 20–24aastaste (17) ja 45–49aastaste (15) seas. Märkatavalt eristuvad vaid 35–39aastased ja üle 55aastased, keda on teistega võrreldes oluliselt vähem Brasiiliasse jõudnud. Suurimad vanuserühmad on nii meeste kui naistel puhul 10–14aastased (21 ja 17 inimest).

Joonis 1. Eestlaste vanusepüramiid Santose sadamaregistris (1908).

Ilma perekonnata jõudis 1908. aastal Brasiiliasse teadaolevatel andmetel vaid üks naine 75st väljarändajast (16aastased ja vanemad), seevastu 31 protsenti meestest läbis Santose sadama ilma pereta. Siiski ei saa sellest järeldada, nagu oleksid nad kõik olnud vallalised, sest paljud perepead rändasid esmalt üksinda Brasiiliasse tutvuma sealsete tingimustega ning tegema eeltöid abi-kaasa ja laste Euroopast järeletoomiseks. Seega võis Brasiiliasse rännanud vallaliste eestlaste hulk jääda hinnanguliselt alla 20 protsendi. Perekondade kõrval rännati Brasiiliasse ka leibkonniti, kuid registriandmetele tuginedes saab väita, et see moodustas kogu rändest 10–15 protsenti.

Oma osa suhtelise soolise tasakaalustatuse juures mängis arvatavasti ka asjaolu, et Brasiilia soosiski eelkõige perekondlikku migratsiooni (Klein 1995: 208). Üldine immigrantide sooline bilanss oli 20. sajandi alguses siiski tugevalt kaldu meeste kasuks, kes moodustasid Brasiiliasse jõudnutest 71% (Bastos 1997: 39). Eestlastest ümberasujate seas oli 1908. aastal aga mehi 54,1% ja naisi 45,9% ning pole põhjust arvata, et suurusjärgud oleksid oluliselt erinevad ka teistel aastatel.

Ajakirjanduses tõusevad Brasiiliasse rännanud rühmana esile baptistid. Nii rühma suurus kui ka nende rände tõuketegurid on mõnevõrra ebaselged, kuid valdavalt on peamise motivaatorina välja toodud usuline tagakiusamine. 1908. aastal Brasiiliasse siirdunud Julius Tammeriku nekroloogist saame lugeda, et baptiste kimbutas Eestis luterlik kirik ning rõhumine oli suurenenud pärast 1905. aasta revolutsiooni (UR 1976: 9). Brasiilias nähti aga religioosse vabaduse võimalust. Nagu märgitakse *Virulases*, arvasid baptistid “seal oma Kaanani olevat” (Virulane 1909/296). A. Aur väidab, et eestlaste Brasiiliasse rände tiivustajaks oli baptistide usuline elamus, usuline julgus, ühtehoid ja lootus, et halvemini enam elada ei saa, kui oldi elatud Eestis. Seejuures moodustasid A. Auri sõnul baptistid vaid tagasihoidliku osa Brasiiliasse siirdunud eestlastest (IHRC 3697).

Väljarändajate sotsiaalne koosseis

Väljarändajaid on üldjuhul peetud vaesemate ühiskonnakihtide esindajaiks, kes emigratsioonil näevad võimalust oma elujärke parandada. Kehvemal järjel olevad sotsiaalsed rühmad toob peamiste siirdlastena välja ka aktiivselt Venemaa eesti asundusi külastanud gümnaasiumiõpetaja August Nigol: “Kaugelt suurem jagu väljarändajatest on endised moonakad, kandimehed, kehvemad rentnikud ja maata inimesed” (Nigol 1918: 10). Perioodikast ilmneb, et sulaste ja teenijatüdrukute massiline väljaränne olevat mõnes piirkonnas tekitanud lausa tööjõupuudust (PM 1909/103).

Eestist Venemaa idaproovintssidesse toimunud rände sotsiaalne koosseis oli küllaltki mitmekesine. Seejuures oli kuni 1860. aastateni väljarändajate seas ülekaalus talurentnike-peremeeste kiht, ka edaspidi nõudis väljarändamine märkimisväärset kapitaliresurssi ning usutavasti leidis väljarändajate seas kõigi sotsiaalsete kihtide esindajaid (Jürgenson 2002: 80–81). Sarnased tendentsid esinesid ka Brasiilia-suunalisel rändel. *Postimehe* lühiteade vahendab 1909. aastal, et Põidest planeerivad paljud perekonnad tuleval kevadel Brasiiliasse rännata. Väljarännuhimuliste koosseisu kohta märgitakse, et “Isegi mitmed rendikohtade peremehed tahavad kohad käest ära anda ja välja rännata. Põhjuseks on viletsad majanduslikud olud, mis otse väljakannatamatuks on muutunud” (PM 1909/31). Teatest võib järeldada, et Põidest Brasiiliasse rännata soovijate seas leidis nii halvemal kui ka paremal majanduslikul järjel olevaid inimesi. Tallinnast rändas Brasiiliasse aga Tallinna sitsivabriku töölise Martinsoni perekond, Mustamäe mõisast kärneripere ning Kehra mõisast kubjas perekonnaga (Virulane 1909/33).

Küllaltki palju leidis Brasiiliasse rännanute seas aga ka taluomanikke. Näiteks olid eelpool mainitud neli perekonda, kes 1908. aastal Hussõ-Kardoniku külast Brasiiliasse siirdusid, kõik maaomanikud. “Maajaod, mille pääl nad hädavaevalt ikka ära võisivad elada” müüdi Brasiiliasse rännu tarbeks aga ühes elumajade, loomade ja kõige majakraamiga ära (Kõiv 1909). Kohaomanikud olid ka need pered Bugri asunduses, kes J. Sarapuu õhutusel Brasiiliasse rändasid ning *Päevalehe* andmetel olevat nad paradiisimaa ootuses oma varanduse poolmuidu ära andnud (PL 1908/163).

Arvatavasti esineski idaproovintside eesti asundustest Brasiiliasse siirdunute seas enam maaomanikke kui Eesti- ja Liivimaalt välja rännanute seas, sest oli ju Venemaale ümberasumise peamiseks indikaatoriks olnud just vaba maa kättesaadavus. Brasiiliasse edasirände oluliseks tõuketeguriks said arvatavasti ootustele mittevastanud tingimused ning Brasiilias nähti võimalust need luhtunud lootused täita. Maaomanikke rändas Brasiiliasse siiski ka Eesti aladelt. Nii võttis näiteks 1907. aastal teekonna üle ookeani ette taluomanik Samuel Ambrosen Läänemaalt, kes küll järgmisel aastal juba kodumaale tagasi pöördus. Tallinnlane Sirin müüs aga Brasiiliasse sõitmiseks maha oma kaks maja (IM 1909/16).

Brasiiliasse rännates soovitati varuda uue elu alustamise tarbeks umbes 200–300 rubla (Bytsenko 2006: 89; Gutmann 1909: 2). Laevasõit, tavaliselt Liibavist (Liepaja) Inglismaale ja sealt läbi Mandri-Euroopa (Prantsusmaa, Portugal, Holland) Brasiiliasse võis olla mõningatel juhtudel asunikele tasuta, kuid üldiselt tuli väljarändajal pileti eest siiski ise maksta. Näiteks Hussõ-Kardoniku külast Brasiiliasse rännanutest läks igal mehel sõit Liibavist Londonisse maksma 27 rubla (Kõiv 1909). 1908. aasta lõpus Eupatooriast (Jevpatorijast)

läbi Liibavi (Liepaja) Satose sadamasse sõitnud väljarändajad pidid kogu sõidu eest tasuma aga 75 rubla (IM 1909/3). Sadamas pidid äsja Brasiiliasse saabunud tasuma umbes 180 rubla, mis lubati tagasi maksta, kui asunik mingil põhjusel peaks soovima kodumaale tagasi pöörduda (IM 1909/16). Maa eest tuli asunikul tasuda olenevalt asundusest viie või kümne aastaga, maa hind varieerus. Asunikule antava maa suurus oli tavaliselt 25 ha. Jorge Tibiriça asundusse elama siirdunud eestlased pidid ilma metsata maatüki eest tasuma kümne aasta jooksul 775 rubla ning metsaga kaetud maa eest 930 rubla (Virulane 1911/121: 1). Võrreldes kodumaaga peeti Brasiilia elukallidust kõrgemaks, näiteks veise eest tuli asunikul maksta umbes 80 rubla (Kõiv 1909), nisuleiva hind oli 13 kopikat nael ning sama kogus võid maksis 30–40 kopikat (Virulane 1909/297). Ühe Bugri asundusest Brasiiliasse rännanu sõnul olevat eestlastele harjumuspärase elumaja ehitus kõrgest ehitusmaterjalide hinnast tulenevalt aga maksnud koguni 8000 milreisi ehk umbes 4800 rubla (Hääl 1909/16).

Võrreldes Brasiiliasse rändamiseks vaja läinud raha ja näiteks Sangaste piirkonna sulase ja teenijatüdruku aastapalka 1909. aastal,¹⁰ võib väita, et Brasiiliasse rändamiseks pidi omama siiski keskmisest mõnevõrra kõrgemat sotsiaalset seisundit ja suuremat majanduslikku võimekust. Samas oli maahind Brasiilias madalam kui Eestis – nt Läänemaal, kust pärines palju Brasiiliasse rännanud eestlasi, maksis üks tiin (umbes 1,1 ha) maad aastatel 1900–1917 umbes 108 rubla, Harjumaal keskmiselt 208 rubla ning Virumaal umbes 72 rubla. Keskmise talukoha suurus oli seejuures 1–10 tiinu (Konks 1967: 88–89). Seega võis maa hind olla üks oluline tõmbefaktor, mis pani inimesi Brasiiliasse rändamise kasuks otsustama. Maa kallidusele Eestis viitab ka statistika, mille järgi olid talupojad suutnud Esimese maailmasõja alguseks välja osta vaid 40 protsenti mõisamaast (vt Valge 2003: 55).

Rahvakurnaja meelitusel paradiisi

Brasiilia eesti hajala kujunemisest kõneldes ei saa mööda minna lätlasest Johann (Janis) Gutmannist, kes mängis olulist rolli paljude 20. sajandi esimese kahe kümnendi jooksul Brasiiliasse siirdunud eestlaste rändeotsuse tegemise juures. Gutmann rändas Riist Brasiiliasse 1905. aastal ning värvati seal põllumajandusministeeriumi alluvusse immigratsiooniagendiks, kelle ülesandeks sai ise Londonis resideerudes ida-eurooplaste (eestlased, lätlased, venelased, poolakad) meelitamine São Paulo osariiki, eelkõige Jorge Tibiriça, Nova Odesa, Nova Europa, Nova Paulicéia ja Conselheiro Gavião Peixoto asundusse (Bytsenko 2006: 37–38, 59). Eesti ajakirjanduses ilmunud teadete kohaselt oli see üsnagi tulus amet – iga asuniku eest sai ta 10 naelsterlingit¹¹ tasu (Hääl

1909/16). Brasiiliasse rändamise võimaluste tutvustamiseks avaldas Gutmann Londonis 1907. aastal eestikeelse¹² brošüüri *Asunikkude elu São Paulo riigis Brasílias*, mis 20. sajandi algul Brasiiliasse rännanud venelasi uurinud Anastassia Bytsenko sõnul esitles Brasiiliat kui segu paradiisimaast ja eldoraadost (Bytsenko 2006: 14).

Rohkete fotodega illustreeritud brošüür tutvustab São Paulo osariigi kliimat, annab ülevaate agraarsetest tingimustest, majandus- ja haridusoludest, religioosest ja keelelisest keskkonnast, käibelolevast valuutast jm ning tutvustab maa omandamise tingimusi ja maksumust. Kahjuks pole teada Gutmanni brošüüride trükiarvu, kuid ajakirjanduses avaldatud teadetele tuginedes võib väita, et nende levik oli küllaltki laialdane ja seda nii tänase Eesti territooriumil kui ka eesti asundustes Venemaal. Viimastesse võis Gutmann saata brošüüre otse, kuid on võimalik, et sinna jõudsid trükised ka Eestis elavate sugulaste kaudu.¹³ Mõnest brošüüri ajendil Brasiiliasse rännanust sai ka Gutmanni kaastööline. Üheks selliseks koostööd teinuks oli Gutmanni läti keelse trükise mõjul 1906. aastal Bugri asundusest Brasiiliasse rännanud J. Sarapuu, kes pärast kohalejõudmist hakkas mahajäänud sugulastele kirjades kiitma Brasiilias valitsevaid olusid ja neid sinna elama kutsuma. Sarapuu maalitud pilt maapealsest paradiisist mõjus bugrilastele nii, et “söödi juba vaimus leivapuude pealt leiba” ja 19 peret rändas Sarapuu tuules Brasiiliasse (Hääl 1909/15; PL 1908/163).

Valdavalt on Brasiiliasse rändamise motivaatoriks siiski Gutmanni trükis. Keegi Brasiiliasse rännanu kirjutab *Isamaa* veergudel:

Käesoleva aasta novemrikuu lõpul sõitsime kahekesi Krimmi poolsaarelt – Eupatoriast – välja, et Sao-Paulo riiki – sinna väljarändajate agendi Gutmanni poolt ülistatud “Uue Kaanani” maale minna, vaatama, kust poolt sääl maa õieti lahti on ja kus see maa siis tõesti nõnda piima ja mett jookseb, nagu Gutmanni kirjeldusest seda järeldada võib (IM 1909/3).

Samast väljaandest võime lugeda ka ühe Brasiiliast tagasi tulnu meenutust: “Ma lugesin Johann Gutmanni väljaantud raamatut, mõtlesin ka, et Sao Paulos kõik nii kaunis on, nagu raamatus kirjeldatakse, ja sattusin raamatus ilmunud nõuannete mõju alla” (IM 1908). Sarnaseid teateid leiame ka *Päevalehest*,¹⁴ *Peterburi Teatajast*,¹⁵ Jorge Tibiriça *Postimehest*,¹⁶ *Õigusest*¹⁷ jt ajalehtedest. Brasiilia eestlaste minevikumälust ei kustunud Gutmann ka aastakümneid hiljem – 1970. aastatel kirjutatud Helmi Kaberi käsikirjaline kroonika mainib, et Gutmann kirjutas “fruktide maitsest ja kuldsetest banaanidest” meelitas paljusid Brasiiliasse rändama (ERA 1608.2.1764. L. 32).

Gutmanni nimi läbib peaaegu kõiki antud perioodil Brasiiliasse rännanud eestlastest kõnelevaid teateid ajakirjanduses. Seejuures on need valdavalt Gutmanni suhtes negatiivselt meeletatud, kuna asunike Brasiiliasse jõudes Gutmanni loodud illusoorse lootused paradiisimaast purunesid. Brošüüris visandatud tingimused, mis olid mõjutanud paljusid vastu võtma otsust Brasiiliasse rännata – “maa parem kui Vene mustamullamaa”, “lõpmata rammus”, “viljarikas”, “õnnistatud kliima”, “ilma suurema vaevata omanikuks saada” jt –, on küll ligitõmbavad, kuid ebaobjektiivsed ja desinformeerivad ning reaalsus, mis asunikke ees ootas, oli midagi muud. *Isamaas* märgitakse, et “ühekülgsed kirjeldused, kus vead ettetoomata on jäetud, on nad asumaa otsijatele, kui nad ka tõed oleksivad, ainult eksituseks” (Isamaa 1909/18). *Virulases* süüdistati Gutmanni selektiivses tingimuste tutvustamises. “Need kirjeldused ei valeta igakord mitte nii palju, aga nende valskus on see, et nad tõe ütle mata jäta vad, häid külgi ülistavad, halbuste üle vaikivad” (Virulane 1909/14). *Peterburi Teataja* veergudel pälvis Gutmann oma tegevusega aga rahvakurnaja tiitli oma illusioonide loomisega “kuldsest Kaananimaast” (PT 1909). *Õiguse* lugejaile meenutati, et väljarändamise agendid majandusliku kasu eesmärgil oma tööd teevad (Õigus 1907).

Kuigi valdav osa ajakirjandusest kirjutas Brasiiliast ja Gutmannist negatiivse fooniga, leidis ka vastupidise väitjaid. Näiteks leiame 1908. aasta oktoobris *Meie Kodumaa* seitsmest numbrist Brasiiliasse rändamise positiivselt meeletatud artikliseeria¹⁸ (MK 1908/77–83), mis annab ülevaate sealsetest oludest ning sisserändamise tingimustest. Lisaks taunitakse ajakirjanduses levinud Brasiilia kui võimaliku sihtkohamaa mustamist, leides, et petliku infomüra tekitajad on need vähesed rahulolematud, kes tagasi on pöördunud. Võrdlusjooni tuuakse seejuures Siberist tagasi pöördunutega: “Tagasitulejad laidavad aga, nagu iseendi vabanduseks, igat asumaad”(MK 1908/77). Lisaks Eesti ajakirjanduses levinud kriitikale pidi Gutmann kogema ka teistlaadi ja ehk isegi karmimaid tagasilööke. Nimelt määras Londoni ülemkohus 1909. aasta novembris Gutmannile kahe endise alluva kaebuse ja kaks nädalat väldanud kohtuprotsessi järel 8000 rubla suuruse trahvi, põhjuseks Gutmanni tegevus São Paulo osariigi migratsiooniagendina (IM 1909/272).

1909. aastal ilmus Gutmannilt brošüüri täiendatud kordu strükk, mille lõpu on ilmselt nii Gutmanni kui Brasiiliat kui potentsiaalset väljarännumaad tabanud kriitikatulvast tulenevalt lisatud täpsustus, mida esmatrükist ei leia ja mis väljendab manitsust enne tõsiselt järele mõelda, kui teekond üle ookeani jalge alla võetakse.

Hoopis võerale maale asuda, see asi on tõsine, ja mina ei soovi seda kellegile, kelle oma õige leib kodumaal on. Sest et Brasílias metsad ka mitte ise ennast maha ei raiu ja leivad ennast maha ei külva. São Paulo ei ole ka niisugune maa piima jõgeteka, ja putru kallasteka, mille üle luuletuses räägitakse. Tema on maa villjakaswataw, igavese metsaka, ja inimesel tuleb seal ka niisamma, pale higi sees tööt teha, ainult siis maksab temale rikkalikult tema vaeva eest (Gutmann 1909: 14).

Kohanemisest uute oludega

Valdav enamik enne Esimest maailmasõda Brasiiliasse rännanud eestlastest asus elama maapiirkondadesse, peamiselt Nova Europa, Inconfidentese, Jorge Tibiriça ja Ouro Fino asundusse ning mitmele poole Minas Gerais osariigis. Seega oli enamik eestlastest agrarsed migrandid, mida kinnitab teade, et São Paulo linnas, millest hiljem kujunes Brasiilia eesti hajala keskpunkt, elas 1919. aastal teadaolevalt vaid neli eesti peret (Jürisson 2009: 13). Kuna valdavalt asuti maapiirkondadesse, omandasid uue kodumaa kliimaatilised ja looduslikud olud kohanemisprotsessis erilise tähtsuse, kuivõrd adapteerumisest sõltus igapäevane elukvaliteet. Parema elukvaliteedi lootuses teekond Brasiiliasse aga ette võetud saigi.

Põhjamaisest kliimast tulnud eestlastel oli keeruline harjuda uue asukohamaa subtroopiliste tingimustega: palavuse ja kõrge õhuniiskusega. “Küll on siin palav, varjus seisab 20 ja 25° pääl, aga väljas 36, 37, kuni 38, ja vastu seina päeva käes koguni 47 kraadi”, kurtis üks ümberasuja kodumaale saadetud kirjas (Hääl 1909/16). *Isamaa* veergudel tuuakse kliimaatilised olud esile isegi peamise takistusena Brasiilias kohanemisel: “Kuid pääviga, mis meiemaa lastele Sao Paulosse asumise otsekohe sündmataks teeb, on alles ütlemata. See on kliimaatiline külg” (IM 1909/16).

Pelga higistamise kõrval kaasnesid sooja ja niiske kliimaga ka oluliselt tõsisemad hädad, mis eelkõige avaldusid erinevate haiguste ja haiguse tekitajate näol. Tõsiseks probleemiks osutusid “liiva kirbud”, kes munesid inimestele naha alla. Lisaks kimbutasid asunikke vaglad, kes samuti naha alla tee leidsid, kuid erinevalt ebamugavust tekitanud kirpudest võisid vaglad ka surma põhjustada. Brasiiliast tagasi pöördunud Anna Krimm meenutas *Postimehe* veergudel vaklade tegevuse hirmuäratavat tagajärge: “Minu kadunud lapsukesele tekkis niisugune tõuk silma alla, ja enne kui ma teda märkasin, oli ta juba lapse silma muna läbi puurinud” (Kõiv 1909). Haigustest levisid laialdaselt kollatõbi, malaaria ja sarlakid, mis põhjustasid ka laialdast suremust. Eriti traagiline

oli olukord Nova Europa asunduses, kus kümne kuuga suri nii palju uusasukaide, et asunduse surnuaeda tuli laiendada ning kohalik preester oli sunnitud veetma terveid päevi surnukabelis (Lewet 1938: 38). Üks Bugri asundusest Brasiiliasse rännanu meenutas kurba olukorda eesti ajakirjanduse veergudel:

Nowa-Europa asunduses peab surm koledat lõikust; säääl sureb lapsi, ja teisi noori inimesi; peaaegu iga päev olla surnu matta. Säält on juba palju tagasi läinud, kelle jõud kandis ja läheks neid veel rohkem, kui raha oleks, ka seitse Bugri inimest puhkawad juba Nova-Europa mullas (Hääl 1909/16).

Kuna valdav enamus Brasiiliasse rännanud eestlastest lootis seal uut elu alustada agraaralal, olid neile äärmiselt olulised uue asukohamaa põllumajanduslikud tingimused. Lisaks üldisele arvamusele, et lõunamaal kasvab kõik paremini, oli ka “rahvakurnaja” Gutmann asunikele lubanud, et neid ootab ees põlluviljeluseks sobilik pinnas.

Kasvavad siin üli hästi riis, puu vill, ja aramina. [---] Ootamata häid järelduisa on siin lina kasvatamise katsed annud, mille pikkus on kuni 4½ vene jalga ulatas. Nüisugust lina pikkust pole kusagie Euroopas, isegi Argentinas nähtud. [---] Koik Euroopa ajavilja sordid: kapsad, kurgid, kaalikad, naarid, kürbised j.n.e. siginevad siin suurel viisil (Gutmann 1907: 11, 13).

Paraku nii idüllilised põllumajanduslikud tingimused asunikke vastu siiski ei võtnud. “Harva leidub maa tükikene, mis harimiseks kõlblik, ja sellega saaduse võib omanik arvasti tervisega kätte saada, kui teda mitte liiga palavas ära ei küpseta” (Hääl 1910/77). Samas tuleb rõhutada, et nõ uue kodumaa loomisel on eeskujuks vana, harjumuspärane elukorraldus, mille hulka kuuluvad ka agraarsaadused. Üks Gutmanni lubadustes pettunu kirjutab *Päevalehes*:

Kui Johann Gutmann kirjutab, et kõik Europa vili seal kasvab, siis on see kõik vale. Mina rändasin kolm kuud Sao-Paulo riiki mööda ümber, aga minu silmad ei näinud ühte peotäit Europa vilja, ainult kukurus ja pannaan on sealt maa vili ja sealsed inimesed nende harijad (PL 19.07.1908).

Seega ilmneb, et põllumaad polnud mitte väheviljakad, vaid Euroopast kaasa toodud tuttavatele viljakultuuridele ei sobinud Brasiilia punased mullad kasvatamiseks. Kohalikud põllukultuurid ja maitseelistused olid aga eestlastest sisserändajatele harjumatud “Mis toitudesse puutub, siis ei ole neid palju, kõigest neli sööki, uba ja riis, riis ja uba”¹⁹ (Hääl 1909/16).

Toidu, kliima ja sagedase haigustesse suremise kõrval mängisid eesti asunike kohanemises rolli ka mitmed teised tegurid: keel, olmekaupade kättesaadavus, madala kvaliteediga taristu jne. Esimesed kolm põhjust tõusevad perioodikas esile siiski peamiste põhjustena, miks eestlaste kohanemisprotsess oli tihtilugu ebaedukas. A. Aur tõdeb, et Brasiiliasse rännati ilma elementaarsete teadmisteta sealsest põllutööst, kliimast, haigustest, rahvast, kommetest, keelest ja usust (IHRC 3697). Väheses ja kallutatud informatsioonis peitub ilmselt ka üks peamisi põhjusi, miks Brasiiliasse rännanud ei olnud rahul neid ees oodanud tingimustega.

Rasked tingimused ja suutmatus nendega kohaneda põhjustas ulatuslikku tagasi- ja edasirännet, mis algas juba üsna varsti pärast suuremate kogukondade teket 20. sajandi esimese kümnendi teisel poolel ning jätkus kuni Esimese maailmasõjani. Üldjuhul pöörduti tagasi oma endisesse elukohta: Eesti- ja Liivimaale või siis eesti asundustesse Venemaal.²⁰ Edasiränne toimus valdavalt Argentinasse, kuid leidis ka neid, kes siirdusid Brasiiliast Austraaliasse (IHRC 3697). Seejuures polnud harv juhus, et 1920. aastatel siirduti uuesti Brasiiliasse tagasi (Aur 1968: 43). Lisaks leidis ka neid, kes juba enne Esimest maailmasõda jõudsid rännata esmalt Brasiiliasse, mõne aasta järel tagasi Eestisse ning siis uuesti Brasiiliasse (vt nt Virulane 1911).

Foto 2. Eestlane Kerstein oma savist maja juures São Paulo lähistel 1935. aastatel. Sarnastes hoonetes elas suure tõenäosusega ka enamik enne Esimest maailmasõda Brasiiliasse rännanudest. EFA 180.A-60-106.

Sugugi kõik ei rännanud tagasi halbade elutingimuste tõttu, leidis ka neid, kelle tagasirände põhjustasid emotsionaalsed tagamaad – nii näiteks rändas Rio Claras sündinud Maria Raud kolme aastaselt koos perekonnaga tagasi Siberisse, sest vanaemal tuli igatsus sealsete kasevihtade järele (Mikkor 2000: 75). Paljud suutsid aga esialgsed raskused ületada ja Brasiiliasse pidama jääda.

Eelkõige on toonase ajakirjanduse veergudele jõudnud siiski Brasiiliasse rändamise negatiivsed kogemused. See on ka mõistetav, sest kohanemistaskestesse sattunud olid enam motiveeritud oma kogemusi jagama: esmalt väljendamaks oma frustratsiooni ebaõnnestunud valiku üle, teisalt hoiatamaks rahvaskaaslaste potentsiaalse pettumuse eest, mis neid Brasiiliasse rännates ees võib oodata. Tendentsid kujutada Brasiiliat pigem negatiivses valguses esinevad ka kahe maailmasõja vahel Brasiiliasse rännanud eestlaste puhul, kellest paljude kohanemine ei kulgenud samuti sujuvalt.

Kokkuvõtteks

Eestlaste siirdumine Brasiiliasse enne Esimest maailmasõda pole oma mastaabilt ligikaudseltki võrreldav samaaegselt ja eelnevalt toimunud idasuunalise rändega, ometigi on see huvitav ja seni vähe uurimist leidnud nähe meie migratsiooniloos. Seni tundmatu maa teispoole Atlandi ookeani muutus väljarännuhimuliste eestlaste silmis hetkeks töötatud maaks, mis tundus võõra võimu all ägavale rahvale pakkuvat oodatud pääseteed. Brasiilias nähti ehk lausa piibellikku elupaika, kus uue kodu loomine võrdus eluga paradiisis. Kindlasti on tähelepanuväärne, et sellise illusiooni tekkes mängis suurt rolli pelgalt üks propagandatrukis, mis desinformatsiooni jagades suutis inimestes ohtrat vaimustust tekitada.

Üheks põhiliseks tõuketeguriks, miks otsustati Brasiiliasse rännata, kujunes lootus saada maad ja olla maaomanik. Paljud aga loodetud tingimusi eest ei leidnud. Brasiilia võttis asunikud vastu harjumatu kliimatiliste ja agraarsete tingimustega, ohtlike haiguste ja kultuuriliste erinevustega, mistõttu paljud ei suutnud adapteeruda. Nagu märgib A. Aur oma ülevaates Brasiilia eestlaste kohta: “paljud neist sisserändajaist pettusid omis ettekujutatud lootuseis lõunamaast, soojast kliimast ja paradiislikust alatihaljendavast loodusest. Ka Brasiilias tuleb põllul palju töötada ja vaeva näha, eriti võidelda putukate vastu, siis maa annab ja toidab, kuid selleks on ka oskusi vaja” (IHRC 3697).

Pettekujutus ja teadmatus ees ootavate tingimuste osas ongi ilmselt peamised märksõnad, mis tähistavad eestlaste siirdumist Brasiiliasse enne Esimest maailmasõda. Võib vaid oletada, milliseks oleks kujunenud eestlaste Brasii-

lia-suunaline ränne juhul, kui oleks teatud tegelikke olusid. Kas diasporaa-kogukonnale oleks üldse alusmüür laotud enne 1920. aastate keskpaika, mil Brasiiliasse hakkasid rändama juba tuhanded eestlased? Sellele küsimusele on keeruline vastata. Kui aga vaadata eestlaste imaginaarset kujutlust Brasiiliast, siis see on alati olnud justkui nägemus paradiisiaiast. Eks kinnita seda ka fakt, et vaatamata varasemale negatiivsele kogemusele algas 1920. aastatel teine ja oluliselt ulatuslikum rändelaine Brasiiliasse.

Brasiilia! Brasiilia!
Sust uue kodu loome
Ja wana ema Maarjamaa,
Kui wõime, risti poome... (Wöhrmann 1919)

Kommentaariid

- ¹ Artikkel on valminud projekti ETF9066 raames, selle valmimist on toetanud Euroopa Sotsiaalfondi doktoriope ja rahvusvahelistumise programm “DoRa” ning rahvusaaslaste programm.
- ² Brasiilia sadamad avas väljastpoolt Portugali tulevatele laevadele alles 1808. aastal Portugali regent prints Dom João IV, kes oli aasta varem pealetungivate Napoleoni vägede eest üle ookeani Brasiiliasse põgenenud. Laialdasem eurooplaste sisseränne algas 1820. aastatel, kui Brasiiliasse hakkasid rändama eelkõige saksa- ja itaaliakeelsed talupojad (Fausto 2006: 66; Klein 1995: 208).
- ³ J. Jürisoni ja H. Tiismanni seob omavahel lisaks Brasiilia külastamisele ka see, et kummagi sulest on ilmunud esimesed algupärased eestikeelsed reisikirjad – H. Tiismann avaldas trükis oma reisikogemused Palestiinas (1865) ja Ida-Aafrikasse (1882). Vt Tiismann 1865; Tiismann 1882. Tiismanni tegevusest Aafrikas vt lähemalt nt Hiiemaa 2000: 35–37.
- ⁴ Rahvuse määratlus “eestlane” esineb esmakordselt Brasiilia valitsuse ametlikes aruannetes (Revista de Imigração de Colonização) 1923. aastal, samas alustas São Paulo osariik eestlaste registreerimist kohe pärast 5. detsembrist 1921, kui Brasiilia tunnustas Eesti Vabariiki *de jure*. Kuni selle ajani määratleti eestlasi (mõningate eranditega) venelastena, sh 1920. aastal toimunud rahvaloenduse käigus. (Brasiilia eestlane 1951: 26; Paiva 2001: 11).
- ⁵ Venemaa asundustest rändas sarnaselt eestlastele Brasiiliasse ka hulgaliselt lätlasi. Samuti moodustasid arvestatava osa varastest Põhja-Ameerikasse rännanud eestlastest eelnevalt Venemaal elanud (Cornford 1975: 50; The Estonians 1975: 3–9).
- ⁶ Nii on näiteks Gustavist saanud Gustavo, Peetrist Pedro ja Jaanist João (MDI 1908 l. 01b, p. 170; 171; 176).
- ⁷ Tiit Rosenberg märgib, et 1905. aasta liikumise esiplaanil domineeris sotsiaalne (eriti agraarne) külg. Lisaks moodustas revolutsiooni kõige laiema kandepinna just talurahvas ning talurahvaliikumine kujutas revolutsioonilise liikumise ürgjoolist süva-hoovust. Nõuti maad, maksu-, rendi- ja palgatingimuste parandamist ning võrdseid õigusi maaelus domineerivate mõisnikega (Rosenberg 2006: 33).

- ⁸ *Isamaa* veergudelt saame lugeda, et Brasiilia ilmus “päevakorda siis, kui Siber oli oma esimese tõmbejõu kaotanud” (*Isamaa* 1909 (16)).
- ⁹ A. Jürgensoni sõnul kerkis 20. sajandi algul senise valdavalt negatiivse suhtumise kõrval aina enam esile liberaalne suhtumine väljarändamisse (Jürgenson 2000: 60).
- ¹⁰ Vastavalt 100 ja 60 rubla (PM 1909/86).
- ¹¹ Teistel andmetel sai ta fikseeritud kuupalka 1710 franki (IM 1909/274).
- ¹² Brošüür ilmus ka läti, poola ja vene keeles.
- ¹³ Lisaks võisid Venemaa asundustes elanud eestlased tutvuda vene- või lätikeelse Gutmanni brošüüriaga. A. Bytsenko sõnul oli Gutmanni venekeelne väljaanne (*Jizn kolonistov v chate São Paulo v Brasiliu*, Riia 1908) Ivan Rebrini *O peresselenii v Brasiliu* (Harkov 1909) kõrval üks laialdasemalt levinud Brasiilia-suunalist migratsiooni käsitletud trükiseid Venemaal 20. sajandi algul (Bytsenko 2006: 14).
- ¹⁴ “Gutmanni kutset lühikese aja jooksul eestlased väga suurel hulgal kuulda on võtnud” (PL 1908/258).
- ¹⁵ “Palju on neid, kes kellegi Joh. Gutmani kiituse peale reisu Sao-Paolosse ette on võtnud” (PT 1909).
- ¹⁶ Läinud aasta 22. juuli-kuu päeval võttis nimetatud perekond [---], keda Johan Gutmanni kirjad vangistanud, Hussõ-Kardoniku külast teekonna Amerikasse ette...“ (Kõiv 1909).
- ¹⁷ “Nüüd on Sao Paulo vaimustus järjega Samara Eesti asundustesse jõudnud. [---] Selle väljarändamise-iha õhutaja olewat jällegi Gutmann oma kõmuraamatuga” (Õigus 1908/167).
- ¹⁸ *Meie Kodumaas* ilmunud ülevaade leidis kiirelt negatiivset vastukaja. Nt *Isamaa* veergudel süüdistati, et *Meie Kodumaa* on raha eest sellised propagandaartiklid avaldanud: “Väljarändajate endi ringkondades kuulub, et “M. Kodumaa” maksu eest Gutmanni teenistuses on” (IM 1909/16).
- ¹⁹ Must uba ja riis on tänaseni säilitanud peamise toiduartikli staatuse Brasiilias.
- ²⁰ Nii näiteks olewat enamik Nova Europa asunduse umbes 100 eestlasest enne Esimest maailmasõda Euroopasse tagasi pöördunud (UR 1976: 9).

Arhiiviallikad

Eesti Filmiarhiiv

Lõuna-Ameerika Välis-Eesti Ühing, A-60.

Eesti Riigiarhiiv

ERA 1608.2.1764 – H. Kaberi kroonika Brasiilia eestlaste elust.

Eesti Kirjandusmuuseumi kultuurilooline arhiiv

EKLA f 157, m I.3–91 – Andres geographie. Nach Gaspari ins Ehstniche übertragen von Andres, des Murra Jurri von Torget Shon.

Immigration History Research Center, Minneapolis

IHRC 3697 – Aur, Alexander, Papers

Memorial do Imigrante, São Paulo

MDI 1908 l. 01b; 01c – Santose sadama registriraamatud

Kirjandus

- Aur, Aleksander 1958. Eestlaste immigratsioon Brasiiliasse. *Meie Tee* 7/8: lk 99–101.
- Aur, Aleksander 1968. 60 aastat eestlasi Brasiilias. *Meie Tee* 3/4, lk 42–47.
- Bastos, Maria Antonieta de Toledo Ribeiro 1997. O Universo do Trabalho do Imigrante em Itu – SP (1876/1930). *Imigração. Revista do Arquivo Nacional* 2, lk 37–52.
- Brasiillane 1976. Eestlased Brasiilias. *Meie Tee* 1/2, lk 15–20.
- Brasília eestlane 1951. Eestlaste emigratsioon Brasiiliasse arvudes. *Meie Tee* 2, lk 26.
- ERR 2006 = Katus, Kalev & Puur, Allan (koost). *Eesti rahvastikuarengu raamat 1. Population development in Estonia*. Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus.
- Fausto, Boriss 2006. *A Concise History of Brazil*. New York: Cambridge University Press.
- Gutmann, Johann 1907. *Asunikude elu São Paulo riigis Brasiilias*. London: Väljaandja kirjastus.
- Gutmann, Johann 1909. *Asunikude elu São Paulo riigis Brasiilias*. London.
- Haan, Arjen de 2006. What Causes Migration? Poverty or Development? Or is it the Other Way Around? Marshall, Barbara (toim). *The Politics of Migration. A Survey*. London & New York: Routledge, lk 30–43.
- Hiiemaa, Karin 2000. *Südame kutsel: Eesti misjonärid Aafrikas*. Tallinn: Olion.
- Hääl 1909/15 = E. Pruus. Sao Paulosse väljarändamise kohta. *Hääl* 15, 4. märts, lk 1.
- Hääl 1909/16 = E. Pruus. Sao Paulosse väljarändamise kohta. *Hääl* 16, 7. märts, lk 1–2.
- IM 1908 = Kodumaalt. Tallinnast. Tagasitlunud väljarändaja jutustus. *Isamaa* 297, 29. detsember, lk 3.
- IM 1909/3 = Maavaatajate teekond Sao Paulosse. *Isamaa* 3, 5. jaanuar, lk 1–2.
- IM 1909/16 = Sao Paulo asumaa. *Isamaa* 16, 21. jaanuar, lk 2.
- IM 1909/18 = Sao Paulo asumaa. *Isamaa* 18, 23. jaanuar, lk 2.
- IM 1909/272 = Ühe orjakaupleja protsess Londoni ülemkohtus. *Isamaa* 272, 30. november, lk 2.
- IM 1909/274 = Ühe orjakaupleja protsess Londoni ülemkohtus. *Isamaa* 274, 28. november, lk 2.

Jürgenson, Aivar 2000. Väljarändamisest kodumaa mõiste taustal. Jürgenson, Aivar (koost ja toim). *Eestlane ja tema maa*. Konverentsi “Kodumaa ja kodupaik: eestlase territoriaalne identiteet” (16.-17. november 1999) materjale. Tallinn: Ajaloo Instituut, lk 49–64.

Jürgenson, Aivar 2002. *Siberi eestlaste territoriaalsus ja identiteet*. Tallinna Pedagoogikaülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid = Tallinn Pedagogical University, Dissertations on Humanities 7. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli kirjastus.

Jürgenson, Aivar 2008. Vabatahtliku ja sunniviisilise migratsiooni dihhotoomiast migratsiooni makro- ning mikroteooriate taustal. *Acta Historica Tallinnensia* 13, lk 92–117 (http://www.kirj.ee/public/Acta_hist/2008/issue_2/Acta-2008-13-92-117.pdf – 15. veebruar 2012).

Jürgenson, Aivar 2011. Eesti mehe korviandmisest indiaanipealiku tütrele. *KesKus* 1, lk 46–47 (http://www.kes-kus.ee/index.php?kategoria=artiklid&action=loe&artikk_el_id=2694 – 15. veebruar 2012).

Jürison, Jüri 1975. Eestimehe teekond ümber maailma “Askoldi” laeva pardal. Kokku pannud Juhan Peegel. Tallinn: Perioodika.

Lewet, M. 1938. Eestlaste väljarändamine Brasiiliasse peale Vene–Jaapani sõda. *Välis-Eesti* 2, lk 36–39.

Kivimäe, Sirje 1979. Agraarpoliitilisi küsimusi Eesti ajakirjanduses pärast 1905.–1907. aasta revolutsiooni. Jansen, Ea & Peegel, Juhan (koost). *C. R. Jakobsoni “Sakala” ja eesti ajakirjanduse teed*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 113–129.

Kivimäe, Sirje 1981. Eesti talurahva ümberasumine 20. sajandi algul. Tarvel, Enn (toim). *Eesti ajaloo probleeme*. Eesti NSV Teaduste Akadeemia korrespondentliikme Artur Vassara 70. sünniaastapäevale pühendatud teaduskonverentsi ettekannete teesid, Tallinn, 18. nov. 1981. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, lk 66–75.

Klein, Herbert S 1995. European and Asian Migration to Brazil. Cohen, Robin (toim). *The Cambridge Survey of World Migration*. New York: Cambridge University Press, lk 208–214.

Konks, Jaan 1979. Maavaldusest Eestimaal aastail 1900–1917. Sotsiaal-majandusliku arengu probleeme XVII–XX sajandil. Ligi, Herbert (vastutav toim). *Uurimusi Lääne-meremaade ajaloost* III. Sotsiaal-majandusliku arengu probleeme XVII–XX sajandil. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 73–96.

Kõiv, A 1909. Sao Paulost Kaukasiasse tagasi. *Postimees* 120, 3. juuni lk 5.

MK 1908 = Eesti asunikud. Brasilia – Sao Paulo. *Meie Kodumaa* 77–93, 2. oktoobrist 27. novembrini.

Mikkor, Marika 2000. Millal ja mismoodi said eestlastest Kaukaasias Kaukaasia eestlased. Jürgenson, Aivar (koost). *Eestlane ja tema maa*. Konverentsi “Kodumaa ja kodupaik: eestlase territoriaalne identiteet” (16.-17. november 1999) materjale. Tallinn: Ajaloo Instituut, lk 65–88.

- Nigol, August 1918. *Eesti asundused ja asupaigad Venemaal*. Tartu.
- Olevik 1891 = Kirjandus. Seltsielu. Segasõnumid. *Olevik* 7, 18. veebruar, lk 147.
- Paiva, Odair da Cruz 2001. *Brasileiros na Hospedaria de Imigrantes*. A Migração para o Estado de São Paulo (1888–1993). São Paulo: Memorial do Imigrante.
- PL 1908/258 = Kibedused, mida ainult kodus tuntakse. *Päevaleht* 258, 7. november, lk 1.
- PL 1908/163= Peeter Pruus. Brasiiliast tagasi. *Päevaleht* 163, 19. juuli, lk 1–2.
- PM 1909/31 = Kodumaalt. Väljarändamine. *Postimees* 31, 7. veebruar, lk 6.
- PM 1909/86 = Kodumaalt. Sangastest. *Postimees* 86, 18. aprill, lk 2.
- PM 1909 103 = Kodumaalt. Kanapääst. *Postimees* 103, 11. mai, lk 5.
- PM 1909/103 = Tartu teated. Tööraha puudust... *Postimees* 103, 11. mai, lk 2.
- PT 1909 = Asundustest. Hoiatuseks Sao-Paulosse rändajatele. *Peterburi Teataja* 66, 22. august, lk 3.
- Silmberg, Jüri 1988. Veidi Brasiiliast ja Brasiilia eestlastest. *Aja Kiri* 49, lk 23–26.
- Rosenberg, Tiit 2006. Sotsiaalsed, poliitilised ja rahvuslikud aspektid Eestis 1905. aastal. Västriku, Ergo-Hart (koost) & Hiiemäe, Mall (toim). *Paar sammukest XXII*. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat 2005. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 31–48.
- RP 1884 = E. Falk. Kiri Brasiiliast. *Ristirahva Pühhapäevaleht* 25. 17. juuni, lk 197–198.
- Tamuža, Brigita 2004. Nacionālo un reliģisko vērtību pretstati Brazīlijas latviešu baptistu sabiedrībā 20. gadsimtā. Kļaviņa, Daina & Brancis, Māris (koost). *Konferences "Trimda, kultūra, nacionālā identitāte" referātu krājuma. 2004. gada 20. septembris – 2. oktobris*. Rīga: Nordik, lk 70–85.
- The Estonians 1975 = Pennar, Jaan & Parming, Tõnu & Rebane, Peter (koost ja toim). *The Estonians in America 1627–1975. A Chronology and Fact Book*. New York: Oceana.
- Tiismann, Hans 1865. *Petlehem: Meie Önnisteggia Jesusse Kristusse sündimisse paik*. Seest ja väljaspiddise Missioni heaks Msr. I. H. Tüsmannast wälja antud Tartu: Laakmann.
- Tiismann, Hans 1882. Ahwrikamaa öis ehk ühe Ahwrikamaa Galla neitsi Pauliine Fathme önsad elupäewad, kes ime nõu järele oli Eüroopamaale tulnud ja siin ristirahwa armastuse keskel kaa Issanda armu läbi risti inimeseks saanud ning wiim-aks kui üks tõsine Jeesuse usklik sel 11. Septembris 1855 oma Issanda Jeesuse juurde koju läinud. Tallinn: A.E. Brandt.
- UR 1976 = Jutl. Julius Tammerik In Memoriam. *Usurändur* 6, lk 9–11.
- Valge, Jaak 2003. *Lahtirakendamine*. Eesti Vabariigi majanduse stabiliseerimine 1918–1924. Tallinn: Rahvusarhiiv.
- VEK 1956 = Ernits, Erich (koost). *Väliseestlase kalender*. New York: Nordic Press.
- Virulane 1909/33 = Sao Paulo väljarändajatest, *Virulane* 33, 10. veebruar, lk 5.
- Virulane 1909/296 = Sao Paulo asumaast. *Virulane* 296, 28. detsember, lk 1.

Virulane 1911 = K. Br. Tagasi Sao Paulosse! *Virulane* 119, 28. mai, lk 1–2, 121; 2. juuni, lk 1.

Wöhrmann, Ed. L. 1919. Brasiilia! Brasiilia! *Meie Mats* 17, lk 14.

Õigus 1907 = Kas rändame Brasiiliasse? *Õigus* 128, lk 1–2.

Käsitõrjalised materjalid

Bytsenko, Anastassia 2006. Imigração da Rússia para o Brasil no início do século XX. Visões do Paraíso e do Inferno. Magistritõõ. São Paulo õlikool. São Paulo.

Cornford, Ieva Mara Megnis 1975. Latvian Immigration to São Paulo, Brazil: 1890–1970. Immigration and Assimilation. Magistritõõ. Briti Columbia õlikool. Vancouver.

Jõrissõn, Sander 2009. Organiseerunud eestlased São Paulõs ja Rio de Janerios. Bakalaurusetõõ. Käsitõr Tallinna Õlikooli Ajalõõ Instituudis.

Klaassen, Olaf-Mihkel 1987. Hans Tiismann (1829–1886). Tartu. Käsitõr Tartu Õlikooli Teaduslikus Raamatukõõgus.

Laurits, Kaidõ 2003. Eestlased Lõõna-Ameerikas 20. sajandi algusest kuni II maailmasõõjani. Bakalaurusetõõ. Käsitõr Tartu Õlikooli ajalõõ ja arheõõlogia instituudis.

Tamuõa 2011 = Kirjavahetus Brigita Tamuõaga 15.12.2011. Autori valduses.

Summary

To the promised land of Canaan: the first Estonian emigrants in Brazil

Sander Jõrissõn

Key words: Brazil, diaspora, emigration, adaptation

This article focuses on the formation of the Estonian community in Brazil at the beginning of the 20th century. There were three waves of migration: the first decade of the 20th century, the time between the two world wars and the migration of Estonian refugees after World War II. Allegedly, the first Estonians reached Brazil at the beginning of the 19th century, although this is very unlikely. The first documented case is a sailor named Jõri Jõrison, who visited Rio de Janeiro during his voyage from Kronstadt to Vladivostok in 1865. The first Estonian who resided in Brazil was a missionary named Hans Tiismann, who worked as a reverend in Santa Cruz in the years 1875-1884. The first evidence of the permanent Estonian population dates from 1902.

The first larger group of Estonians arrived in Brazil in 1906 and immigration continued in subsequent years. The Brazilian states, especially Sao Paolo, were on constant promotion tours in Europe in order to attract more manpower to Brazil. It is not known how many Estonians reached Brazil at the beginning of the 20th century, but based on an estimate, the number could have been between 500 and 1000. Quite a large number of them were inhabitants of Estonian communes from other parts of the Russian Empire and many of them were Baptists. Due to the difficult conditions over there, several of those who had migrated to Brazil returned to their homeland after a few years.

The article describes the causes of Estonians' emigration to Brazil, the composition of migrants, group size, and adaptation in their new homeland. Also the article examines the promotional brochure written by Johann Gutmann, which had a strong influence on migrants.